

Datum: 18 december 2006

Onderwerp: dromedaris als productiedier

Ons kenmerk: adviesbrief RDA 2006/08

Bijlagen: 1

Geachte heer Oomen,

Zoals u bekend is, is bij het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (hierna: LNV) voor de dromedaris (*Camelus dromedarius*) ontheffing van artikel 34 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (hierna: GWWD) aangevraagd. In artikel 34 van de GWWD wordt geregeld welke diersoorten wel en welke niet voor productiedoeleinden in Nederland gehouden mogen worden. Uitgangspunt is dat er geen diersoorten voor productiedoeleinden gehouden mogen worden, behalve die groep van diersoorten die bij algemene maatregel van bestuur (hierna: AMvB, zie Besluit aanwijzing voor productie te houden dieren) is aangewezen. De dromedaris is niet bij AMvB aangewezen en mag derhalve niet voor productiedoeleinden in Nederland worden gehouden.

U hebt de Raad voor Dierenaangelegenheden (hierna: Raad) gevraagd om:

1. Advies uit te brengen over het in Nederland houden van de dromedaris *Camelus dromedarius* voor productiedoeleinden, rekening houdend met de diergezondheid en het dierenwelzijn;
2. Daarbij te vermelden of het noodzakelijk is om in aanvulling op het Besluit welzijn productiedieren extra voorwaarden te stellen aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden.

Omdat er geen algemeen kader is waarmee getoetst kan worden of het verlenen van een ontheffing van artikel 34 van de GWWD voor een bepaalde diersoort, bekeken vanuit de gezondheid en het welzijn van deze diersoort aanvaardbaar is, heeft de Raad besloten om bij het uitwerken van de door het ministerie van LNV aan de Raad voorgelegde vragen, de volgende vragen te beantwoorden:

1. Hoe dient het toetsingskader, waarmee het mogelijk wordt om ontheffing te verlenen voor diersoorten die niet bij AMvB hiertoe zijn aangewezen, er uit te zien?
2. Komt, op grond van het onder 1) geschetste kader en bekeken vanuit diergezondheid en dierenwelzijn, de dromedaris in aanmerking als diersoort waarvoor ontheffing van artikel 34 van de GWWD kan worden verleend (uw eerste vraag)?
3. Is het noodzakelijk om in aanvulling op een positieve uitkomst van de toetsing zoals omschreven bij 2) extra voorwaarden te stellen aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden (uw tweede vraag)?

Met betrekking tot uw vragen is de Raad vooralsnog van mening dat de dromedaris als diersoort voor ontheffing van artikel 34 van de GWWD in aanmerking dient te komen (uw eerste vraag) en dat, indien

1. Uit de informatie die, conform het toetsingskader, moet worden overlegd blijkt dat de gezondheid en het welzijn van de dromedaris kan worden geborgd indien de diersoort voor productiedoeleinden wordt gehouden wordt,
2. De houderij op overeenkomstige wijze met de onder 1) geschetste informatie gestalte krijgt,
3. Voldaan wordt aan de eisen zoals nu geformuleerd in het Besluit welzijn productiedieren, het niet noodzakelijk is om extra voorwaarden te stellen aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden (uw tweede vraag).

De onderbouwing van deze antwoorden treft u hierachter aan.

Met vriendelijke groet,

prof. dr. H. Vaarkamp

dr. drs. I.D. de Wolf

Onderbouwing behorende bij adviesbrief RDA 2006/08

1. Hoe dient het toetsingskader, waarmee het mogelijk wordt om ontheffing te verlenen voor diersoorten die niet bij AMvB hiertoe zijn aangewezen, er uit te zien?

Uitgangspunt voor de toelating van nieuwe diersoorten is dat, conform artikel 34 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, diersoorten die voor productiedoeleinden gehouden worden zowel in theorie als in de Nederlandse praktijk vanuit gezondheids- en welzijnsoogpunt op een aanvaardbare wijze gehouden moeten kunnen worden. Op initiatief van de belanghebbende(n) dient dit gedocumenteerd te kunnen worden aangetoond. Het door de Raad voorgestelde toetsingskader sluit aan op de bepalingen in artikel 34 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, het Besluit aanwijzing voor productie te houden dieren en het Besluit welzijn productiedieren en is in lijn met het eerder door hem gepubliceerde advies over het toetsingskader en de toelatingsprocedure voor de aanwijzing van nieuwe voor productiedoeleinden te houden vissoorten in Nederland (RDA 2002/07).

Alvorens te toetsen of een diersoort vanuit gezondheids- en welzijnsoogpunt op een aanvaardbare wijze voor productiedoeleinden in Nederland kan worden gehouden, is het volgens de Raad noodzakelijk dat eerst inzichtelijk gemaakt wordt of de diersoort überhaupt geschikt is voor productiedoeleinden.

De Raad is van mening dat, om vervolgens een adequate toetsing te kunnen doen, informatie gebaseerd op wetenschappelijke kennis (met vermelding van referenties) én ervaring dient te worden verstrekt over de volgende parameters:

1. Biologische karakteristieken van de diersoort
2. Algemene informatie met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort
3. Specifieke welzijnseisen met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort
4. Doel waartoe de diersoort gehouden wordt
5. Ervaringen van elders met het houden van de betreffende diersoort.

Door per parameter aan te geven waarom op het betreffende punt geen onaanvaardbare gezondheids- en welzijnsproblemen zullen optreden bij het houden van de betreffende diersoort en op welke wijze op het betreffende punt in de praktijk invulling zal worden gegeven aan het managen van het houden van de betreffende diersoort, dient inzichtelijk te worden gemaakt dat het houden van de betreffende diersoort voor productiedoeleinden vanuit welzijnsoogpunt op aanvaardbare wijze in Nederland kan plaatsvinden. De Raad vindt dat, evenals voor runderen, varkens en kippen, het natuurlijk gedrag van de diersoort leidend moet zijn voor het bepalen van de wijze waarop de dieren zullen worden gehouden (zie ook de adviezen RDA 2006/04, RDA 2006/05 en RDA 2006/06).

Voor een aantal gespecificeerde parameters vindt de Raad het noodzakelijk dat er een onderbouwing op grond van positieve en negatieve zoötechnische indicatoren (dat wil zeggen gedrags-, fysiologische, productie- en gezondheidsindicatoren) plaatsvindt. De te hanteren zoötechnische indicatoren zijn:

1. Normaal en afwijkend gedrag (*aandachtspunten*: het voorkomen van stereotiep gedrag, het kunnen tonen van normaal gedrag en het kunnen hebben van het normale bioritme)
2. (zelf-)Beschadigend gedrag (*aandachtspunten*: verwondingen en, indien relevant, kannibalisme)
3. Eetlust (*aandachtspunten*: voeropname en verschil in eetlust tussen individuen)
4. Voortplanting (*aandachtspunten*: mogelijkheid tot en succes van voortplanting in houderijsystemen)
5. Groei (*aandachtspunten*: groei en gewichtstoename)
6. Mortaliteit (*aandachtspunten*: mortaliteit in de verschillende levensfasen)
7. Vóórkomen van ziekten (*aandachtspunt*: ziekte-incidentie)
8. Vóórkomen van deformaties (*aandachtspunten*: incidentie en oorzaak van deformaties)

Hiervoor kan gebruik gemaakt worden van hetgeen in de literatuur is beschreven en van ervaring met het houden van de betreffende diersoort elders.

De Raad realiseert zich dat het zeer waarschijnlijk niet mogelijk is om voor alle daartoe aangewezen onderdelen van het dossier uitspraken te doen over alle zoötechnische indicatoren. De Raad is van mening dat dit ook niet noodzakelijk, en in een aantal gevallen niet relevant, is om te kunnen komen tot een correcte indruk van het welzijn van diersoorten in Nederlandse houderijsystemen. Wel dient aangegeven te worden waarom op bepaalde punten geen informatie kan worden verstrekt en of ondanks het ontbreken van deze informatie een voldoende onderbouwde uitspraak kan worden gedaan over het welzijn van productiedieren in Nederlandse houderijsystemen. Het dossier dient een goed oordeel over de volledigheid en juistheid van de informatie mogelijk te maken.

In de navolgende paragrafen zal per parameter worden aangegeven welke informatie dient te worden verstrekt. Een schematisch overzicht hiervan is opgenomen op pagina 9.

1. Biologische karakteristieken van de diersoort

Bij het beschrijven van de biologische karakteristieken van de diersoort dient inzicht te worden verschaft in de soortspecifieke eigenschappen van de diersoort en zijn natuurlijke leefomgeving. Ingegaan dient te worden op vragen omtrent het natuurlijk gedrag van de diersoort, bijvoorbeeld of de diersoort territoriaal is, solitair of in groepen leeft, waar de diersoort leeft (verspreidingsgebied), welk klimaat de diersoort prefereert, wat de diersoort van nature eet, welke kenmerken het natuurlijke voortplantings- en foeragegedrag heeft etc. Voor de beoordeling of een diersoort vanuit gezondheids- en welzijns-oogpunt op een aanvaardbare wijze voor productiedoeleinden gehouden kan worden, dient men zich er echter bewust van te zijn dat de condities in een houderijsysteem niet vergelijkbaar zijn met de condities waaronder de diersoort in het wild leeft. Ten dele kan hieraan tegemoet worden gekomen, maar het creëren van een aan de natuurlijke leefomgeving van de diersoort (denk hierbij bijvoorbeeld aan de aanwezigheid van predatoren) identieke leefomgeving in houderijsystemen is niet haalbaar en ook niet noodzakelijk. In hun natuurlijke habitat hebben dieren specifieke elementen in hun omgeving nodig of moeten zij specifieke gedragingen kunnen vertonen, die voor de ontwikkeling tot volwassen individuen nodig zijn. In gevangenschap nu gaat het niet om het nabouwen van die habitat maar wel om

die elementen en/of gedragmogelijkheden in te brengen die noodzakelijk zijn om het welzijn van de dieren te garanderen.

2. Algemene informatie met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort

Er dient te worden ingegaan op algemene eisen die aan het houden van dieren moeten worden gesteld. Aandachtspunten die aan bod dienen te komen zijn onder andere de deskundigheid (kennis én ervaring) van het personeel dat op het bedrijf werkt; de supervisie en (de frequentie van) de inspectie van het bedrijf; de ruimten waar de dieren gehuisvest worden; de apparatuur die op het bedrijf wordt gebruikt; operatieve ingrepen; de wijze waarop (nood-)slacht van dieren zal worden uitgevoerd. Een beschrijving volstaat.

3. Specifieke welzijnseisen met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort

Hier dient puntsgewijs te worden ingegaan op de specifieke gezondheids- en welzijnseisen die aan het houden van de betreffende diersoort verbonden zijn. Uit de informatie dient duidelijk te blijken op welke wijze zal worden voldaan aan de eisen zoals geformuleerd in het Besluit welzijn productiedieren.

3.1. Huisvestingseisen voor de betreffende diersoort

Beschreven dient te worden op welke wijze de diersoort gehuisvest zal gaan worden. Aandachtspunten waarop ingegaan dient te worden zijn het te gebruiken houderijsysteem, de verlichting, de wijze waarop het gewenste klimaat (temperatuur, luchtcirculatie, stofgehalte van de lucht, relatieve luchtvochtigheid, gasconcentraties etc.) in dit systeem zal worden gerealiseerd, de bezettingsdichtheden in het systeem, de wijze waarop reiniging en ontsmetting zal plaatsvinden en de productiviteit die naar verwachting met dit systeem kan worden gerealiseerd. Ook aspecten, zoals schuil- en rustmogelijkheden, mogelijkheden tot afzondering in geval van ziekte of verwonding, bodemmaterialen en andere vormen van omgevingsverrijking, dienen aan de orde te komen. Indien de huisvesting van de ouderdieren, bijvoorbeeld als gevolg van aspecten die met de voortplanting te maken hebben, afwijkt van de huisvesting van de mestdieren, dient dit ook beschreven te worden. Deze beschrijving dient gepaard te gaan met een onderbouwing met behulp van zoötechnische indicatoren.

3.2. Voer en voedermethodieken

Beschreven dient te worden op welke wijze het dier toegang heeft tot een toereikende hoeveelheid schoon water. Ook dient te worden aangegeven of er voor de diersoort geschikt en attractief voer commercieel verkrijgbaar is. Daarnaast dient te worden ingegaan op de wijze waarop de dieren gevoerd zullen worden (continu of op een paar momenten per dag, vast moment of wisselende momenten, verspreiding van het voer over de huisvestingsruimte of aanbieden van voer op één plaats in de ruimte, wijze waarop er voor wordt gezorgd dat elk individueel dier aan voer kan komen etc.) en of er problemen verwacht kunnen worden bij de eventuele overschakeling van levend voer op kunstmatig voer. Tevens dient te worden aangegeven wanneer en hoelang voeronthouding zal worden toegepast (bijvoorbeeld bij het slachten van de dieren) en op welke wijze eventuele stress zal worden beperkt. De beschrijving van

eisen met betrekking tot het voer, de voerdermethodiek(en) en voeronthouding en de wijze waarop dit gemanaged zal gaan worden, dient gepaard te gaan met een onderbouwing met behulp van zoötechnische indicatoren.

3.3. Bezettingsgraad

Aangegeven dient te worden welke bezettingsgraad gehanteerd zal worden en wat de optimale bezettingsgraad is. Afhankelijk van de diersoort kan dit worden aangegeven per m² of per m³. De vanuit welzijnsoogpunt acceptabele bezettingsgraad is mede afhankelijk van het natuurlijke gedrag. De eenheid waarvoor gekozen dient te worden is afhankelijk van de levenswijze van de diersoort: voor bodembewoners bijvoorbeeld is de bezettingsgraad per m² zinvoller dan per m³; voor andere diersoorten kan het omgekeerde gelden. De beschrijving van de beoogde bezettingsgraad en de wijze waarop dit gemanaged zal gaan worden, dient te worden onderbouwd met behulp van zoötechnische indicatoren.

3.4. Specifieke behandelingsmethode(n)

Uit te voeren specifieke behandelingsmethoden, zoals maatregelen ten behoeve van ziektepreventie en transport, en de frequentie waarmee deze handelingen zullen plaatsvinden, dienen hier beschreven te worden. Uiteraard dient voldaan te worden aan de relevante Europese Richtlijnen en Nederlandse wetgeving.

3.5. Dodingsmethode(n)

Beschreven dient te worden op welke wijze de dieren zullen worden gedood. Het doden van de dieren dient te geschieden conform het Besluit doden van dieren en in lijn met het door de EFSA in 2004 uitgebrachte rapport 'Welfare Aspects of Animal Stunning and Killing Methods'.

3.6. Biotechnologische handeling(en)

Specifieke biotechnologische handelingen, zoals genetische modificatie, en de effecten van de toepassing van deze handelingen op het welzijn van de dieren dienen, indien relevant, hier beschreven te worden. Eén en ander dient te gebeuren conform het Ingrepenbesluit en/of het Besluit voortplantingstechnieken.

3.7. Preventieve en curatieve diergeneeskundige zorg

Om inzicht te krijgen in de wijze waarop preventieve en curatieve diergeneeskundige zorg zal worden aangeboden, dient een logboek te worden bijgehouden met parameters zoals ziekte-incidentie, ziekte-duur en medicatie. Daarnaast dient te worden ingegaan op alle managementopties voor reductie van de ziekte-incidentie bij deze diersoort. Voorts moet duidelijk worden op welke wijze een onmiddellijke en passende verzorging van een ziek of gewond dier geborgd is. Een opzet van een logboek en een beschrijving volstaan.

3.8. Wijze waarop met nakomelingen wordt omgegaan

De wijze waarop met nakomelingen (indien relevant) en moederdieren wordt omgegaan dient zodanig te worden beschreven dat duidelijk blijkt dat op deze wijze de gezondheid en het welzijn van moederdier en nakomelingen niet onaanvaardbaar worden geschaad. In ieder geval dient te worden beschreven of moederdier en nakomelingen van elkaar worden gescheiden en zo ja, op welke leeftijd en wat de consequenties hiervan zijn. De beschrijving dient gepaard te gaan met een onderbouwing met behulp van zoötechnische parameters.

3.9. Overige soortspecifieke eisen

Afhankelijk van de diersoort kunnen hier overige soortspecifieke eisen beschreven worden.

4. Doel waartoe de diersoort gehouden wordt

Hier dient puntsgewijs te worden ingegaan op het doel waartoe de betreffende diersoort gehouden zal worden en dient de afweging tussen het doel waartoe het dier gehouden wordt enerzijds en de impact op de gezondheid en het welzijn van het dier anderzijds inzichtelijk te worden gemaakt.

4.1. Doel waartoe de diersoort worden gehouden

Uit deze beschrijving dient in ieder geval duidelijk te worden wat het productiedoel is waartoe het dier gehouden wordt, waarom juist deze diersoort bij uitstek voor dit productiedoel geschikt is en waarom andere reeds toegelaten productiedieren niet voor dit doel geschikt zijn.

4.2. Handelingen die met of aan de diersoort zullen worden verricht

De handelingen die met of aan de diersoort zullen worden verricht en hun effect op de gezondheid en het welzijn van het dier dienen uitvoerig te worden beschreven. Er dient een inzichtelijke afweging gemaakt te worden tussen doel en effect (waaronder mate van ongerief) op het dier. Het verdient ten eerste de aanbeveling deze afweging met behulp van wetenschappelijke literatuur te onderbouwen.

5. Ervaringen van elders met het houden van de betreffende diersoort

Ervaring die elders is opgedaan met het houden van de betreffende diersoort leert ons onder welke condities het houden kan plaatsvinden en in hoeverre vanuit gezondheids- en welzijnsoogpunt het houden van de diersoort voor productiedoeleinden op een aanvaardbare wijze kan plaatsvinden. De Nederlandse houder kan met dergelijke informatie zijn voordeel doen en geattendeerd worden op aspecten van de houderij waar zich mogelijk problemen kunnen voordoen. Een beschrijving van de ervaringen elders en de inschatting of de situatie in Nederland vergelijkbaar is, of dat er zich specifieke situaties kunnen voordoen die het houden van bepaalde diersoorten in Nederland minder geschikt maken, volstaat.

2. Komt, op grond van het hiervoor geschetste kader en bekeken vanuit diergezondheid en dierenwelzijn, de dromedaris in aanmerking als diersoort waarvoor ontheffing van artikel 34 van de GWWD kan worden verleend?

De Raad heeft, gezien de zeer beperkte tijd die er beschikbaar was voor het schrijven van dit advies, geen uitvoerige studie kunnen doen naar het natuurlijk gedrag van de dromedaris en zijn natuurlijke habitat om op deze wijze inzicht te krijgen in de randvoorwaarden die aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden in Nederland gesteld moeten worden. Hij heeft derhalve ook niet kunnen nagaan of deze randvoorwaarden als realistisch mogen worden aangemerkt of dat geconstateerd moet worden dat de randvoorwaarden dermate moeilijk zijn in te vullen dat het verlenen van een ontheffing moet worden ontraden.

Met die kanttekening in het achterhoofd is de Raad vooralsnog van mening dat de dromedaris als diersoort voor ontheffing van artikel 34 van de GWWD in aanmerking dient te komen. Redenen hiervoor zijn:

- Dromedarissen worden in Noord-Afrika en het Midden-Oosten algemeen in gedomesticeerde vorm voor productie gehouden;
- Dromedarissen worden in Nederlandse dierentuinen gehouden;
- Dromedarissen worden in andere landen, waaronder Duitsland, succesvol als productiedier gehouden.

3. Is het noodzakelijk om in aanvulling op een positieve uitkomst van de toetsing zoals omschreven bij 2) extra voorwaarden te stellen aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden?

In het Besluit welzijn productiedieren worden eisen gesteld aan de wijze waarop varkens, kalveren, legkippen en andere diersoorten gehouden, verzorgd en gehuisvest worden. Indien ontheffing van artikel 34 van de GWWD wordt verleend voor de dromedaris, betekent dit dat er wat betreft het houden, verzorgen en huisvesten tenminste voldaan moet worden aan de eisen die hieraan in artikel 3, 4 en 5 van dit Besluit worden gesteld. Ook moet er, conform artikel 6 van dit Besluit, een register worden bijgehouden van de verstrekte medische zorg en het bij iedere controle geconstateerde aantal sterfgevallen.

De Raad is van mening, wederom met de kanttekening zoals verwoord onder 2), dat indien

- Uit de onder 1) geschetste informatie blijkt dat de gezondheid en het welzijn van de dromedaris kan worden geborgd indien de diersoort voor productiedoeleinden wordt gehouden wordt,
  - De houderij op overeenkomstige wijze met de onder 1) geschetste informatie gestalte krijgt,
  - Voldaan wordt aan de eisen zoals nu geformuleerd in het Besluit welzijn productiedieren,
- het niet noodzakelijk is om extra voorwaarden te stellen aan het houden van dromedarissen voor productiedoeleinden.

Toetsingskader voor het verlenen van ontheffing voor diersoorten die niet bij algemene maatregel van bestuur t.b.v. artikel 34 GWWD zijn aangewezen

Informatie dient te worden verstrekt op de volgende punten:

1. Biologische karakteristieken van de diersoort
2. Algemene informatie met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort
3. Specifieke welzijnseisen met betrekking tot het houden van de betreffende diersoort
  - Huisvestingseisen voor de betreffende diersoort: grondoppervlak, temperatuur, milieukwaliteit etc.
  - Voer en voedermethodieken
  - Bezettingsgraad
  - Specifieke behandelingsmethode(n)
  - Dodingsmethode(n)
  - Biotechnologische handeling(en)
  - Preventieve en curatieve diergeneeskundige zorg
  - Wijze waarop met nakomelingen wordt omgegaan
  - Overige soortspecifieke eisen
4. Doel waartoe de diersoort gehouden wordt
  - Doel waartoe de diersoort worden gehouden
  - Handelingen die met of aan de diersoort zullen worden verricht: handling, transport, handelingen met betrekking tot de reproductie
5. Ervaringen van elders met het houden van de betreffende diersoort

Uit de informatie dient te blijken:

1. De diersoort geschikt is als productiedier
2. Dat op geen van bovengenoemde punten onaanvaardbare gezondheids- en welzijnsproblemen optreden bij het houden van de betreffende diersoort. Dit dient te worden aangetoond met behulp van de volgende positieve en negatieve zoötechnische parameters:
  - Normaal en afwijkend gedrag
  - (zelf-) Beschadigend gedrag
  - Eetlust
  - Voortplanting
  - Groei
  - Mortaliteit
  - Vóórkomen van ziekten
3. Op welke wijze op bovengenoemde punten in de praktijk invulling zal worden gegeven aan het managen van het houden van de betreffende diersoort